

Σεμινάριο ΚΕΕΦ, 9 Ιουνίου 2021

Ξανθήππη Μπουρλογιάννη

Από το «φαίνεται» στην εικόνα: η φαντασία στον *Θεαίτητο* και στον *Σοφιστή* του Πλάτωνα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η φαντασία έχει μια μακρά ιστορία στην αρχαία σκέψη, που θεμελιώνεται στην αριστοτελική πραγματέυσή της και συνεχίζεται, με αρκετές διακυμάνσεις, στους επόμενους αιώνες, μέχρι το τέλος της αρχαιότητας. Εντούτοις, στο Πλατωνικό έργο, όπου ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά, η φαντασία φαίνεται να έχει μια σύντομη και μάλλον ταπεινή πορεία, μια πορεία που εκ πρώτης όψεως δεν δικαιολογεί την μεταγενέστερη ιστορία της. Ο κύκλος της ζωής της ξεκινάει στον *Θεαίτητο*,¹ όπου εμφανίζεται για πρώτη φορά ως τεχνικός όρος με αφορμή την κριτική του Πλάτωνα στον Πρωταγόρα, και ολοκληρώνεται στον αμέσως επόμενο διάλογο, τον *Σοφιστή*, όπου ο Πλάτων παρέχει έναν ορισμό της και έναν ορισμό του αλληλένδετου με αυτή «φαίνεται». Στον *Θεαίτητο*, το φαίνεται και η φαντασία ταυτίζονται αρχικά με την *αἴσθησιν* ως αισθητηριακή αντίληψη, στη συνέχεια, όμως, του διαλόγου καθίσταται φανερό ότι, λόγω του προτασιακού τους περιεχομένου, αποτελούν είδη *δόξης*. Έτσι, στον *Σοφιστή*, η φαντασία ορίζεται ως *δόξα δι' αἰσθήσεως*, ενώ το φαίνεται ορίζεται ως ανάμιξη *δόξης* και *αἰσθήσεως*. Αυτή, θα υποστήριζε κάποιος, είναι σε αδρές γραμμές η πλατωνική σύλληψη της φαντασίας, η σύλληψη μιας αισθητηριακής κρίσης που εξηγεί το αισθητηριακό φαίνεσθαι, και εκεί, στην σύντομη, φαινομενικά παραρτηματική, συζήτηση του *Σοφιστή*, τελειώνει βασικά η ιστορία της στο πλατωνικό έργο, αν και υπάρχουν ενδείξεις της συνεχιζόμενης παρουσίας της στον *Τίμαιο* και στον *Φίληβο*.

Η εισήγηση αυτή επιδιώκει να δείξει ότι η πραγματέυση της φαντασίας στον *Θεαίτητο* και στον *Σοφιστή* είναι και εκτενέστερη και πολύ πλουσιότερη ως προς τις προεκτάσεις της απ' ό,τι συνήθως αναγνωρίζεται στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Η απουσία μιας συστηματικής εξέτασης της λειτουργίας της φαντασίας στο ευρύτερο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας των δύο αυτών διαλόγων έχει οδηγήσει σε παρανοήσεις ως προς την φύση της και στην παραγνώριση της σημασίας της. Διότι, όπως θα υποστηριχθεί, η εμβέλεια της πλατωνικής φαντασίας υπερβαίνει κατά πολύ αυτήν της άμεσα αισθητηριακής *δόξης*, περιλαμβάνοντας ψυχικές καταστάσεις ή ενέργειες, που αργότερα, στον Αριστοτέλη, θα αποδοθούν ρητά στη φαντασία, όπως τα όνειρα και η μνήμη, και αγγίζει τα όρια μιας ευρύτερης εμπειρικής κρίσης.

¹ Οι 6 από τις 7 συνολικά εμφανίσεις του όρου φαντασία στο πλατωνικό έργο μοιράζονται ανάμεσα στον *Θεαίτητο* και τον *Σοφιστή*. Η πρώτη εμφάνιση του όρου βρίσκεται στην *Πολιτεία*, 382e10, και η γνησιότητά της έχει αμφισβητηθεί. Αν και θεωρώ την εμφάνιση αυτή γνήσια, δεν προτίθεμαι να συζητήσω εδώ τη γνησιότητά της.

Επιπλέον, η εμφάνιση της *φαντασίας* στους δύο αυτούς διαλόγους μαρτυρεί τη συνεχιζόμενη κριτική στον εμπειρισμό. Η παραγνώριση της σημασίας της *φαντασίας* είναι ιδιαίτερα έντονη στην περίπτωση του *Σοφιστή*, όπου η προσπάθεια ορισμού της, όπως θα επιχειρήσω να δείξω, συνδέεται άμεσα με θεμελιώδη ζητήματα που τίθενται στον διάλογο όπως η φύση και η δυνατότητα των εικόνων και η φύση του ψεύδους.

Η παρουσίαση θα έχει αφετηρία τον *Θεαίτητο*, η εξέταση του οποίου παρέχει το υπόβαθρο για την κατανόηση του ορισμού της *φαντασίας* στον *Σοφιστή ως δόξης δι' αίσθήσεως*, ορισμού που περιλαμβάνει και τη διάκρισή της από την καθαυτό *δόξαν*, την κρίση που σχηματίζεται από μόνη της στην ψυχή. Όπως θα υποστηριχθεί, η πραγμάτευση της *φαντασίας* συνεχίζεται σε όλο το πρώτο μέρος του *Θεαιτήτου*, όπου συντελείται μια σταδιακή διεύρυνσή της, αρχικά ως *αίσθήσεως* και στη συνέχεια ως *δόξης*, και παράλληλα μια συζήτηση που αφορά τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης του περιεχομένου της. Η πραγμάτευση αυτή της *φαντασίας* αποσκοπεί στην υπονόμηση της αμεσότητας της σε σχέση με το αντικείμενό της, υποστηρίζοντας έτσι, από ψυχολογική πλευρά, τη δυνατότητα του ψεύδους, χωρίς να αποκλείει τη δυνατότητά της να φθάσει, έστω και εμμέσως, στην αλήθεια. Σε ένα δεύτερο, ωστόσο, επίπεδο ανάγνωσης, η *φαντασία* αντιδιαστέλλεται από μια διαφορετική, μη εμπειρική μορφή *δόξης* που μόνη αυτή μπορεί να αγγίξει την αλήθεια ως προς τη φύση των πραγμάτων.

Στον *Σοφιστή* η κριτική στον εμπειρικό φαίνεσθαι αντανακλάται στη συζήτηση της φύσης και της λειτουργίας των δυο διαφορετικών ειδών εικόνων (*είδώλων*), του απατηλού *φαντάσματος* και του αληθινού ομοιώματος, της *είκονος*. Θα υποστηρίξω ότι η *φαντασία* εισάγεται στον διάλογο αυτόν προκειμένου να εξηγηθούν οι εικόνες, οι οποίες, πρέπει να σημειωθεί, δεν αντιμετωπίζονται ως νοητικές «ζωγραφιές», αλλά πρωτίστως ως περιεχόμενα του λόγου και της *δόξης* που συγκροτούν το φαίνεσθαι. Η διερεύνηση του ρόλου της *φαντασίας* στη διαμόρφωση των δυο διαφορετικών ειδών εικόνων (*είδώλων*) οδηγεί αναγκαστικά στη διερεύνηση της φύσης του ψεύδους και της σχέσης του με την αλήθεια, καθώς τούτο παρουσιάζεται ως προϋπόθεσή τους. Όπως ισχυρίζεται ο Ξένος, η ύπαρξη του ψεύδους και της απάτης είναι αναγκαία συνθήκη όχι μόνο για την ύπαρξη του *φαντάσματος* αλλά παραδόξως και για αυτήν της *είκονος*, η οποία χαρακτηρίζεται από την ομοιότητα προς την αλήθεια ή την πραγματικότητα. Με ποιον τρόπο η *είκων-ομοίωμα* στηρίζεται στο ψεύδος, και τι είδους ψεύδος χαρακτηρίζει τη *φαντασία* ως προϋπόθεση της *είκονος*; Εφόσον, το ψεύδος ορίζεται σε σχέση με την αλήθεια, θα χρειαστεί να προσδιορισθεί η ίδια η έννοια της αλήθειας, η οποία στον *Σοφιστή* είναι σκόπιμα αμφίσημη. Η σκόπιμη αμφισημία της αλήθειας, η οποία μπορεί να διαγνωσθεί ήδη στον *Θεαίτητο*, υπογραμμίζει τη σύγχυση μεταξύ της εμπειρικής «αλήθειας» και της αλήθειας που αντιστοιχεί στη φύση των πραγμάτων. Η *φαντασία* χαρακτηρίζεται από τη θεμελιώδη αυτή σύγχυση, και από την άποψη αυτήν είναι εγγενώς ψευδής και απατηλή. Ωστόσο, ενταγμένη στο σωστό ερμηνευτικό πλαίσιο, το οποίο επιτρέπει να διαλυθεί η σύγχυση, και χάρη στη λειτουργία του καθαρού είδους *δόξης*, η *φαντασία* μπορεί να αναβαθμιστεί, αποκτώντας ένα κατώτερο,

δευτερογενές είδος αλήθειας. Και όπως θα υποστηριχθεί, η δυνατότητα αυτή της φαντασίας να λειτουργήσει όχι ως απλό *φάντασμα* αλλά ως *είκόνα*, αναπαριστώντας τη βαθύτερη φύση των πραγμάτων και του ανθρώπου, προϋποθέτει, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, το κατάφωρο ψεύδος της, τη ικανότητά της να αντιτεθεί στην κοινή εμπειρική «αλήθεια» και να παραστήσει το εμπειρικά αδύνατο, το φανταστικό.